

О ПОЛИТИЧКИМ ЕМИГРАНТИМА ИЗ БЕОГРАДА У ЗЕМУНУ СЕДАМДЕСЕТИХ ГОДИНА ДЕВЕТНАЕСТОГ ВЕКА

Земун је по природи свога положаја у прошлости био често боравиште емиграната из Србије и јужнословенских делова Турске. Они су овде налазили склониште од прогона а и погодно место за настављање политичког рада. Седамдесетих година деветнаестог века у Земуну се посебно истичу пропагатори друштвеног преображаја у духу радикализма и социјализма. Њихова се активност испољавала у издавању листова и часописа, у организовању предавања, растурању књига, брошура, летака са реформаторским и револуционарним мислима.

Године 1870 излази у Земуну први лист са радикалним, републиканским тенденцијама Народни Пријатељ у редакцији Симе Поповића који је у опозицији са Намесништвом напустио Београд и настанио се у Земуну. Један од најактивнијих сарадника листа јесте Драгиша Станојевић који се налази у прогонству као противник династије и режима у Србији. Године 1873 излази часопис Учитель, а од 1875 године *Нова Школа*. То су први стручни, педагошки часописи у којима се поред либералних идеја изражавају и социјалистичке. Њихови издавачи и сарадници, земунски учитељи, деловали су у многоне у вези са политичким избеглицама. Исте, 1875 године, издаје Никола Марковић, следбеник Светозара Марковића, у духу нових идеја *Братство*.

Седамдесетих година у Земуну интелектуални радници држе бројна пригодна и стручна предавања информативног, културно-просветног карактера са циљем пропагирања тековина природних наука и материјалистичких погледа

на свет у служби друштвеног преображаја. А поред тих јавних манифестација, у потаји од власти деле се брошуре и леци, пребацују преко границе забрањени списи.

Из тога периода сачувани су архивски документи, и штампани списи који су значајни за употпуњавање података о животном путу појединих личности чија делатност означава прогресивну прекретницу не само у историји српског народа Србије већ и Војводине.

Ми ћемо овде сада изнети садржине извештаја органа власти који су имали задатак да прате свакодневно кретање подозривих лица. Подаци се у већој мери односе на Миту Ценића, Васу Пелагића, Драгишу Станојевића, а у мањој на групу социјалиста која је 1878/9 издавала у Новом Саду часопис *Стража*, и друге. Ови су подаци до данас остали непознати, необјављени, и утолико су кориснији што потпуна биографија ових личности још није написана. О Мити Ценићу и Драгиши Станојевићу и већини осталих немамо уопште монографије, чак ни главне етапе у њиховом животу и раду нису научно утврђене и осветљене. Зато се дешава да у расправама и чланцима где се они спомињу и у којима се покушава дати општа оцена њихове делатности долази до нетачних, једностраних и контрадикторних закључака. Има писаца који, на пример, без научне основе радикална начела Драгише Станојевића из седамдесетих година претстављају као социјалистичка. Пошто он за време своје емиграције у Земуну испољава знатну публицистичку активност, ми ћемо овде у главним цртама приказати и његове тада штампане

чланке и брошуре. О Васи Пелагићу је више и исцрпније писано, али још увек не знамо све датуме његовог тако бурног и богатог живота, ни развојне фазе његове многоврсне делатности.

Овај наш прилог нема друге претензије него да упозна јавност са подацима из једног архива и једног места о споменутим личностима друге половине деветнаестог века, и да потстакне на даља истраживања.

Градски поручник у Земуну Хајрих Велш јавља 1 маја 1872 године претседништву Магистрата да јуриста Ценић сваки други, трећи дан долази у Земун и састаје се са српским учитељима и Љубишом Станојевићем, братом Драгише Станојевића, који је тада живео у Швајцарској. Преко њега и Љубише Станојевића послате су у Земун брошуре под насловом *Четири чланка* (1 Организација Интернационале, од Бакуњина; 2 Како је настао капитал, од Ласаја; 3 Како расте снага друштва, од Митрова; 4 О правима својине и правима течевине, од Консидерана), штампане у Швајцарској. Брошуре су пронађене у Земуну, а једна већа „партија“ прокријумчарена је у Србију. На ускршњи понедељак за време богослужења у цркви св. Николе продавао их је народни учитељ Нешковић и гимназијалац Илкић.¹

У вези са распрострањањем ове брошуре и њене забране, која је уследила, градоначелник Земуна Петровић извештава 26 маја исте године Генералну команду у Загребу да је сазнао да се србијански војни бегунац, двадесетиједногодишњи јуриста Ценић налази у Земуну. Затим, да га је позвао у своју канцеларију и саопштио му да га због његовог „неприличног понашања и његовог жестоког говора“² не може више трпети у граду. Пошто се притом „непристојно и прекомерно безобразно“³ понашао, наредио је да се одмах затвори. Код преметачине у његовом стану, међутим, није нађен никакав пропагандни материјал,

Сл. 1 — Мита Ценић

„јер се он сигурно пожурio још раније да све склони“.⁴ Нато је одржана седница Магистрата на којој је једногласно решено да се Ценић удаљи уопште из Петроварадинске области Војне границе, а нарочито из близине Београда и протера у цивилно подручје. Одлука је одмах извршена. Следећег дана градоначелник је позвао учитеље и опоменуо их да се ни под каквим изговором не мешају у политику, да се не виђају у друштву где се држе политичке расправе, а нарочито интернационалне „експекторације“.⁵

О Мити Ценићу — јер је сигурно он у питању иако му име није споменуто,⁶

¹ Државна архива града Београда — ЗМ (ГАБ — ЗМ) Res. № 17/1872, Res. № 19/1872.

² ГАБ — ЗМ, Res. № 19/1872.

³ Исто.

⁴ Исто.

⁵ Исто.

⁶ Сам Мита Ценић у својој књизи мемоарског карактера *Испод земље или моја тамно-*

— нисмо нашли више докумената.^{6a} Интересантно је да градски капетан Јанковић после нешто више од месец дана извештава градоначелника Петровића о протеривању једног другог Ценића. Он јавља 29 јуна да је од српске владе протерани лекар Лазар Ценић^{6b} боравио пре три недеље у Земуну и пошто је био без занимања наредио му да напусти град. На њега је сумњао да је био у вези са српском владом иако га је она протерала. Приликом претреса његовог стана пред сам његов одлазак пронађено је осамдесет и четири писма.⁷ За ова се писма приликом њихове предаје на даљу надлежност команданту пука фон Ванцлу каже да компромитују српску владу.⁸ За поменута заплена писма, већ због њихова мноштва и евентуално интересантног садржаја — иако је Лазар Ценић политички безначајна личност — вредно би било трагати у архивама у Загребу и Бечу.

Јула 16 године 1872 командант пука фон Ванцл извештава градоначелника Петровића у месту, о агитацији коју ће вршити народносна странка код прет-

вања каже о себи из тог временског раздобља: »Још као ђака тераше ме и гонише као никог мог. Кад ми не моглоше свим гађањима доскочити, наумише ме отерати у војску. Да би се избавио опасности која пређаше мом животу, одох у Земун. И тамо ми не даваше живети: уапсише ме и забранише ми становање у Земуну. Одох у Нови Сад — то исто« ... (стр. 50—51).

^{6a} У Државној архиви АП Војводине налази се акт Министарства унутр. послова из Будимпеште упућен 16-VI-1872 градоначелнику Новог Сада Павлу Мачванском у коме стоји на мађарском језику, да се, према обавештењима добијеним од Војне команде из Загреба, Ценић који је протеран из Земуна и »који је познат као чувени јужнословенски агитатор« налази у Новом Саду. С тим у вези у акту се издаје налог да се Ценић записнички саслуша и позове да напусти град, а у случају да то не би хтео учинити да се као држављанин Србије под сигурном пратњом протера преко најближе државне границе (ААПВ бр. 148 Прес.). У сачуваном записнику са саслушања Ценића 20 јуна 1872, на немачком језику, пише да је Димитрије Ценић навео да је родом из Београда, да је сада, на путу ка Минхену или Цириху ради продужења студија, као сиромашни студент медицине, да би зарадио нешто

стојећих избора за народно-црквени сабор преко најспособнијих својих изасланика. С тим у вези упозорава на потребе предузимања одговарајућих мера предострожности. Напомиње да према добијеним информацијама и босански архимандрит Пелагић (уз њега спомиње и новинара Кујунџића) има намеру да пропутује Срем под изговором да га упозна, а у истини да врши пропаганду за српску опозициону странку. Уколико би се ова лица — Пелагић и Кујунџић — појавила на подручју Земуна треба их строго мотрити и њихова евентуална роварења одмах у заметку угушити.⁹

После временског размака од преко две године имамо поново извештаје о Пелагићу. Октобра 21 године 1874 градски поручник Велш обавештава градоначелника Петровића да се Пелагић са пасошем српске кнежевске владе налази у Земуну.¹⁰ На ово је градоначелник одмах издао упутство градском поручнику да стави Пелагића под неупадљив полицијски надзор, да тачно мотри на свако његово путовање из Земуна и на траг и да га повремено о свему томе опширно извештава. У извештају који је истог дана, то јест 22 октобра, послао

новаца за пут, хтео да ради као коректор или администратор у листу новосадског српског занатлиског удружења, у *Гласу Занатлије*. и о томе водио преговоре (привремени бр. 98). Даље се у извештајима власти наводи да је Ценићу дато на знање да у року од 6 сати напусти подручје града, у противном случају да ће бити протеран преко границе (ААПВ привремени бр. 97, 98, 154).

^{6b} То је брат Мите Ценића.

⁷ ГАБ — ЗМ, Res. № 28/1872. У земунском листу *Народни Пријатељ* бр. 5 — 2 VIII 1870 спомиње се Лазар Ценић као преводилац романа *Један у пољу* — није војник од Франца Шпилхагена.

⁸ ГАБ — ЗМ, Res. № 29/1872.

⁹ ГАБ — ЗМ, Res. № 33/1872.

У једном допису из Земуна *Застава* (бр. 133 — 10 XI 1872) доноси белешку да је тих дана Пелагић био у Земуну ради својих приватних послова, а полиција је одмах наредила потеру за њим не би ли га нашла и протерала »као бунџију и нарушитеља јавног морала«.

¹⁰ ГАБ — ЗМ, Res. № 19/1874. Према писму које је Пелагић упутио Стојану Угриновићу 6 октобра те године он се настанио у Земуну пошто га београдска полиција није хтела пустити у Београд пре три дана. Ристо Бесаровић, *Васа Пелагић*, 94.

Res. N. 1

Kontinuitätsauftrag des Velsh

Sachliche Magistrate's Prozeduren

Am Donnerstag wurde das
 Stadtamt in der Stadt St. Nikolai durch
 das städt. Nationalbüro des Oberbürgermeisters
 der Gemeinde Illkic, die in der Stadt
 des Oberbürgermeisters unter dem Titel, die
 4 Punkte:

- I. Organisation der Institutionen
- II. Wie das Kapital aufgebracht
- III. Wie die Stadt der Gesellschaften
- IV. Nachdem die Stadt hat begonnen und die
 Stadt der Stadt
 zum Kauf zu übergeben.

Die Organisation der Institutionen
 zu folgen sind diese Organisationen in der Stadt
 durch die städt. Nationalbüro des Oberbürgermeisters
 der Gemeinde Illkic, die in der Stadt
 des Oberbürgermeisters unter dem Titel, die
 4 Punkte:

Die Organisation der Institutionen
 zum Kauf zu übergeben.

Сл. 2 — Факсимил акта полициског поручника Велша магистрату у Земуну о Мити Ценићу, у вези са илегалним растурањем брошуре Четири чланка (Архива града Београда)

Генералној команди у Загребу градоначелник изражава мишљење да пошто Пелагић поседује пасош српске владе

вероватно и ради у интересу српске владе и да га је зато сходно одредби Генералне команде од 6 августа текуће го-

Тридесетог новембра, према поновном извештају градског поручника, вратио се у Земун после пута у Нови Сад и његове околине.¹⁴ Тачан датум његовог одласка из Земуна није остао забележен у Земунском архиву.

Следеће, 1875 године, 23 јуна, градоначелник Земуна Јовановић, који је дошао на то место после Петровића, извештава Генералну команду у Загребу да му се 21 јуна бивши архимандрит Пелагић са српским пасошем јавио са молбом да му дозволи боравак у граду у трајању од три до четири недеље ради здравственог опоравка. У нади да Генерална команда неће имати ништа против његовог задржавања у Земуну дозволио му је боравак за назначено време. Истовремено дао је упутство да се мотри на њега.¹⁵

О боравку Пелагића у Земуну 1875 нема више података. У вези са устанком у Босни и Херцеговини морао је више пута бити на територији Војне границе из које је сигурно поново био протеран. О томе сведочи допис команданта Генералне команде Молиларија градоначелнику Јовановићу 19 априла 1876 године. У њему се каже да су агитатори и сумњива лица која су у последње време била изгнана из Границе, као Пелагић, Сарапов и Карађорђевић, умела да се поново увуку у Границу и њу чак у тајности да пропутују. Зато градоначелника потсећа на одговорну дужност да у сарадњи са властима из цивилне Хрватске очисти војно подручје од свих агитатора.¹⁶ Из уруценог записника сазнајемо да је Генерална команда у вези са роварењима у Босни поново дала упутство 29 октобра 1879 године о надзирању Пелагића и упитала зашто није уследила пријава о његовом боравку у Земуну

пошто је по добијеним обавештењима он тамо био.¹⁷

О боравку Драгише Станојевића 1870 године у Земуну када је писао у *Народној Пријатељу* и радио активно на пропагирању својих идеја, нисмо нашли података у архиви Магистрата.^{17а} Дописа од њега и о њему има тек од краја 1874 године, то јест годину дана отприлике, после његовог повратка у Земун из земаља западне Европе где је био до 1873 године.¹⁸ Генерална команда је 18 новембра 1874 године послала инструкције градоначелнику Петровићу да сходно тражењу српске владе удаљи из Земуна и близине српске границе уопште Марију Станојевић, удову Јеремије Станојевића, њене синове Драгишу, Љубомира и Витомира и кћер Драгињу. Поред њих и Цајку Ненадовић, удову погубљеног Младена Ненадовића, са децом. Налог се имао извршити са пуно такта. Обе породице су могле саме изабрати ново боравиште са потпуном слободом кретања осим у подручју близу српске границе. У случају да оскудевају у новцу команда им је ставила на расположење за подмирење превозних трошкова 100 до 150 форината (аустриске вредности).¹⁹ Међутим Драгиша је, сазнавши од градоначелника за ову одлуку, прво телеграмом, затим једним опширним дописом команданту Молиларију у Загреб, тражио да се она не изврши или бар одложи. Он је њему својственом пластичном речитошћу у допису од 20 новембра, у којем се преплићу логична резонувања са емоционалним аргументима, апеловао више на срце човека него на разум високог, одговорног службеника — износећи разлоге здравствене и политичке

¹⁴ ГАБ — ЗМ, Res. ad N° 20/1874.

¹⁵ ГАБ — ЗМ, Res. N° 15/1875.

¹⁶ ГАБ — ЗМ, Res. N° 25/1876.

¹⁷ ГАБ — ЗМ, Res. N° 47/1879.

^{17а} У архиви града Београда од педесет сачуваних поверљивих аката Земунског магистрата из 1869 године последњи је под бројем 142 био уведен у деловодни протокол 29 децембра 1869, што значи да је око две трећине ових поверљивих аката нестало током времена. Из 1870 године има у Архиви

сада свега двадесет и један акт, последњи је од 31 децембра 1870 године под бројем 84. Према томе из 1870 је сачувано свега једна четвртина поверљивих аката Земунског магистрата. Вероватно међу несталим актима било је и неких о Драгиши Станојевићу. Поверљиви деловодни протоколи уопште нису сачувани за период од 1859 до укључиво 1871 године.

¹⁸ ГАБ — ЗМ, Res. ad N° 22.

¹⁹ ГАБ — ЗМ, Res. ad N° 22/1874.

природе. Његове су реченице на немачком језику, иако са извесним грешкама, течне, са снагом интимног дејства као што су му биле и оне на српском.²⁰ Из његове молбе сазнајемо податке који могу бити од интереса. Он наводи да поседује добра у Србији, којима се може лакше управљати из граничне близине као што је Земун. Истиче тешко здравствено стање своје старије сестре која болује од падавице већ двадесет година. Позива се на заслуге свога оца који је дуго година био државни саветник и 1857 године министар правде. И студије у западноевропским градовима требало би да допринесу његовој одбрани. Учио је у Хајделбергу, Берлину, Паризу и другим местима, његов млађи брат у Минхену, најмлађи још увек похађа политехничку школу у Цириху. Оба брата су сада изван Аустро-Угарске. Што се тиче његове политичке активности, која је по њему сигурно утицала на одлуку о удаљењу из Земуна, наводи како против Аустро-Угарске никада није радио, а да је последње године провео бавећи се једино научним радом далеко од сваке политике. „Ја могу доказати да нисам никада агитирао против Аустро-Угарске, нарочито никада нисам био у вези (im Bunde gestanden) са такозваном Милетићевом странком, што доказује Застава из 1870 године, која ме је тада жестоко нападала”.²¹ Каже да највиђенији грађани Земуна могу потврдити да у Земуну живи потпуно повучено. Осим тога „већ је пета година да се држим далеко од сваке политике и живим само за науку. Од 1870 године нисам написао ниједан новински чланак против кнежевске српске владе”.²² Додаје да се претресом његовог стана који је извршен пре скоро два месеца на тражење српске владе, такође могло утврдити само да је

²⁰ Он између осталог каже: »... Das siebente Jahr hat schon begonnen, seitdem meine Familie Semlin bewohnt. Während so langer Zeit die fremde Stadt wird heimlich. Zahlreiche Verhältnisse verschiedenster Natur werden geschaffen, die uns zum neuen Wohnorte binden. Solche Bande in acht Tagen zerreißen zu müssen, ohne sich irgend schuldig zu fühlen, das ist ein grausames Los«... («Седма година је већ почела откако моја породица станује у Зе-

Сл. 3 — Васа Пелагић (Архив ЦК СКЈ)

невин јер није нађен никакав оптужујући материјал. На крају тражи да се одлука о исељењу, уколико већ мора бити извршена, ограничи само на његову личност, да се не дозволи да његова породица трпи због њега. А за себе у том случају тражи одлагање до пролећа из здравствених разлога. Прошле зиме већ је неколико месеци патио од ишијаса, а

муну. За толико времена страни град постаје близак. Многбројни односи најразличитије природе који нас везују за ново боравиште засновани су. Морати у 8 дана раскинути овакве везе, а да се човек не осећа нимало кривим, то је грозна судбина«... — ГАБ — ЗМ, ad Res. Nr 22/1874.

²¹ ad Res. Nr 22/1874.

²² Исто.

Сл. 5 — Факсимил телеграма Генералне команде из Загреба градоначелнику у Земуну — да се одлаже протеривање породице Станојевић (Архива града Београда)

**TAVIRAT.
BRZOJAVNA.**

A telefonski broj adrese / Broj registra prijatelja: _____

A. ronal anina / Broj brojeva: 82

A. adresa / Broj adrese	Adres / Broj adrese	Ime / Broj	Opština / Broj opštine	Subjekt / Broj subjekta	Dr. št. št. št. / Broj št. št. št.	Št. št. št. / Broj št. št. št.	Št. št. št. / Broj št. št. št.	Št. št. št. / Broj št. št. št.	Št. št. št. / Broj št. št. št.	Št. št. št. / Broj št. št. št.
Stambeni broj / Broj stambenog broja	Adresa / Broj adrese	Ime / Broj	Opština / Broj opštine	Subjekt / Broj subjekta	Dr. št. št. št. / Broj št. št. št.	Št. št. št. / Broj št. št. št.	Št. št. št. / Broj št. št. št.	Št. št. št. / Broj št. št. št.	Št. št. št. / Broj št. št. št.	Št. št. št. / Broj št. št. št.
	Adresa / Broj adrese	Ime / Broj	Opština / Broj opštine	Subjekt / Broj subjekta	Dr. št. št. št. / Broj št. št. št.	Št. št. št. / Broj št. št. št.	Št. št. št. / Broj št. št. št.	Št. št. št. / Broj št. št. št.	Št. št. št. / Broj št. št. št.	Št. št. št. / Broj št. št. št.

*General Comands praxisial 1874 -
Bürgermeister Petrovic Semlin -
Abreise der familia Stanojewic aus der
mündlich mittheilten nach vorläufig ver-
schoben werden*

[Signature]

пре око четири недеље болови су се таквом жестином повратили да се једва креће, што може потврдити и лекарским уверењем.²³ Као одговор на ову молбу Генерална команда је телеграмом од 25 новембра исељење породице Станојевића привремено одложила из здравствених обзира.²⁴ На тражење Молиналија градоначелник га је известио о веродостојности навода из изложеног дописа и потврдио „да др. Драгиша и његова породица воде тихи и врло повучени породични живот, нарочито др. Драгиша који се бави само својим студијама, ретко се да видети на јавним местима па чак ни на улицама града, стога и болешљиво изгледа, и да уопште његови наводи Вашој екселенцији о породичном стању почивају на истини”.²⁵ Одговором од 15 децембра Генерална команда је потврдила суспензију одлуке о исељењу.²⁶

Благонаклон став меродавних фактора у Команди и посебно у Земуну није

био дугог века. Градски поручник Велш обавештава 14 марта 1875 године градоначелника Јовановића да га је вечерас у 5 ч 50 посетио заменик државног тужиоца и тражио конфискацију седамнаестог и осамнаестог броја *Граничара*, због чланка др Драгише Станојевића „Једна породица ван закона”. У штампарији Јована Павловића конфискација није могла бити извршена јер је Павловић изјавио да је штампање издања за абоненте изван Земуне предвиђено тек за сутрадан, а за сам град да је било штампано само око 100 примерака који су већ разаслати. На захтев тужиоца даље штампање тога издања је обустављено. У потрази за инкриминисаним бројем *Граничара* службени органи су могли запленили само неколико примерака, јер приватне куће нису биле прегледане.²⁷ Градоначелник Јовановић је о томе одмах обавестио Генералну команду која је на то тражила од њега

²³ Исто.

²⁴ ГАБ — ЗМ, ad Res. Nr 22/1874.

²⁵ ГАБ — ЗМ, ad Res. Nr 22/1874.

²⁶ ГАБ — ЗМ, ad Res. Nr 22/1874.

²⁷ ГАБ — ЗМ, Res. Nr 5^{1/2}/1875. У чланку »Једна породица изван закона«, објављеном у 18 броју *Граничара*, 2 марта 1875, Станојевић истиче да се још 1870 »повукао са јавног

поља«, али мада је од тога времена »лојално ћутао« влада у Београду није престала да прогања њега и његову породицу. »Оној влади која је пре седам година дрмала у Србији није се допадало да моја фамилија у Београду живи; данашњој се влади не допада ни то да она у Земуну живи, јер је гони одавде, — оној влади која ће после ове доћи, ко зна, можда

изјаву на основу сопствених запажања да ли се слаже са мишљењем ранијег градоначелника Петровића о Драгиши Станојевићу. Истовремено је пребачено новом градоначелнику што је према добијеним информацијама преко трећег, приватног лица био обавестио Драгишу да се држи приправан за напуштање Земуна чим прве лађе почну с пловидбом. Јер овакве случајеве треба само директно и службено третирати, пошто приватни и преко трећег лица посредни поступак шкоди службеном угледу.²⁸ Јовановић је 2 априла известио Команду да се слаже са мишљењем свога претходника у погледу породице Станојевић, која броји шест чланова, то јест мајка и петоро деце, од којих су два сина, Љубомир и Витомир, само ретко и краткотрајно у Земуну, будући да се налазе на студијама. Одбацује као неосновану примедбу да је преко трећег лица опоменуо Станојевића у вези са удаљењем из Земуна. Уколико је нешто учинио било је то према налозима предузетим од претходника по служби.²⁹ На основу тога дописа Молилари актом од 7 априла јавља да засада није за мере протеривања.³⁰ Међутим, 5 јула он обавештава градоначелника да је српска влада преко аустро-угарског конзулата у Београду затражила да се лица, којима је услед њихова бекства из кне-

жевине забрањен повратак, протерају из Земуна и близине границе „јер њихово присуство тамо, и на тај начин нарочито олакшава могућност њиховог саобраћаја са лицима истог мишљења у Србији, дају храну непрестаном узнемирењу у оној земљи и погодни су да изазову основану забринутост“.³¹ Као таква лица спомињу се Јован Радовановић, син погубљеног Косте Радовановића, једног од учесника у убиству кнеза Михаила, Димитрије Станковић-Смедеревац, брат Филипа Станковића, познатог из процеса против Карађорђевића, неки Јанко Клапсолић и Драгиша Станојевић. Пошто у вези са Драгишом Станојевићем нема више места обзирима откако је написао чланак у *Граничару* којим упркос ранијој тврдњи да се не бави политиком „отворено и на најжешћи начин иступа против целокупног друштвеног система“ у Србији и притоме развија и настоји даље проширити преко штампе начела која су потпуно опречна и овостраном државном устројству, то се и он заједно са осталом тројицом уз давање кратког извршног рока, има удаљити из Земуна и близине српске границе.³² По извештају градоначелника Јовановића, бегунци Јован Радовановић и Димитрије Станковић су као скитнице, беспосличари, већ раније протерани из Земуна, први 30 маја,

се неће допадати да моја фамилија ма где живи!...» Он прекида ћутање, јер, како каже: »Човек је морално обвезан да се одупре безакоњу«. Оно што се дешава њему може да се деси, »а на сву прилику и дешава се« стотинама породица и зато поручује влади у Београду: »...бранити себе од нашег тиранства, бранићу многе и премноге паћенике у Србији, причајући своје јаде, причају историју данашње Србије...«. У следећем, 19 броју *Граничара* Станојевић је објавио чланак »Је ли слободно »молити« се?« где је протествовао против заплене његовог написа у додатку *Граничара* на немачком језику којим је јавно тражио од кнеза да интервенише код владе ради обуставе даљег гоњења његове породице.

²⁸ ГАБ — ЗМ, Res. N° 8/1875.

²⁹ ГАБ — ЗМ, Res. ad N° 8/1875.

³⁰ ГАБ — ЗМ, Res. N° 9/1875.

³¹ ГАБ — ЗМ, Res. N° 16/1875.

³² Исто. У овом акту се вероватно мисли и на споменути чланак: »Је ли слободно »молити« се?« јер је ту Станојевић говорио и о

томе да је социјал-демократа, иако нема никаквог контакта са Социјалистичком партијом у Аустро-Угарској. Споменуо је још да режим овде у Монархији сматра социјалдемократску партију опасном. О себи је том приликом рекао да се од 1870 до 1875 није бавио политиком да би имао што више времена за проучавање »социјалних наука на њиним живим изворима и природних наука по њиним резултатима« јер му је »дотадањи рад... у том правцу био још само ђачки«. Сада је готов с тим студијама те казује: »Моја је намера да теоријски и сасвим опширно у повећим свескама развијем начела сувременог комунизма и реализма (но не у Земуну)... Хоћу да покушам да створим библиотеку социјалистичке књижевности код нас, потпуне, једноставне и систематички уђешене за пропаганду«. За садржај те пропаганде је рекао да ће бити »строго научан«, без практичних политичких тенденција тако да неће моћи бити забрањен ни од владе у Београду. (*Граничар* бр. 19 — 1875).

K. k. General-Commando in Agram
als Grenz-Landes-Verwaltungs-Behörde.

Präsidiale Nr. 595

gh 22

Seiner Hochwohlgeboren

Seiner Gnaden Vizegouverneur

Iveloxa Jovanovic

in
Semlin

Agram am 7. April 1875

Indem ich den Herrsch. vom 2. April
1875 Res. Nr. 8 zur Befolgung des
nicht nur, sondern auch in der
Anweisung des D. Dragisa Stanjevic
ab; jedoch wollen seine Hofverpflichtungen
in Bezug des Anordnungs vom 29. Jan.
1874 QV Res. Nr. 1468 / gh 83
festhalten, wenn der Herrsch.
zu demselben Befehlten der Herrsch. zu demselben
Anordnungs Befolgung nicht
nicht notwendig werden sollte; wemüber
sich seine Hofverpflichtungen erklären,
wemüber fallen die Anordnungs an.
Halten wollen.

Mollner
Agram

Сл. 6 — Факсимил акта Генералне
команде из Загреба градоначел-
нику у Земуну — да засада није
за протеривање породице Стано-
јевић. (Архива града Београда)

други 3 јуна и сада су у Новом Саду и Панчеву. Јанко Клапсолић је био у Земуну само на пропутовању за Нови Сад у месецу августу 1874.³³ Драгиша Станојевић обавештен о одлуци протеривања решио је да напусти земљу. Тридесетог јула требало је да отпутује брзом лађом „Софија” за Беч, но истом лађом било је предвиђено путовање кнеза Милана, те је аустро-угарски генерални конзул у Београду на тражење српске владе потом обавестио власти у Команди да се Драгиши Станојевићу, као ни било коме другом избеглици из Србије, не дозволи укрцавање.³⁴

Градски поручник Велш је 31 јула 1875 године известио градоначелника Јовановића да је Станојевић тога дана у 6 ујутро путничком лађом напустио Земун за Пешту, одакле ће возом наставити пут за Беч. Његова маршрута је будно праћена. Градоначелник је одмах по добијеном телеграфском обавештењу од Дирекције полиције у Бечу јавио телеграмом у Загреб Генералној команди да је Драгиша Станојевић стигао у Беч 3 августа у 6 часова увече.³⁵ Генерални командант Молилари потврдио је пријем тог телеграма и притом изразио уверење да је Дирекција полиције у Бечу обавештена и о непријатељској настројености Драгише Станојевића према кнезу Србије.³⁶

Из изнесених докумената о Драгиши Станојевићу се јасно види да су органи сигурности у Земуну највећу пажњу обраћали на његову активност у односу на владу Милана Обреновића. Овде је став према њему управо највише зависио од степена интересовања и интервенције београдских власти, као и од

величине потребе да се испуне њихова тражења.^{36а} Личност Драгише Станојевића као радикалног, социјалистичког агитатора и теоретичара била је од другоразредног значаја. То је и разумљиво с обзиром да је породица Станојевић била у прогонству због убиства кнеза Михаила 1868 године и да су њени чланови, као блиски Карађорђеви рођаци, били под присмотром Београда ради ухођења њихових веза с породицом раскнеза Александра. Тако се догодило да је један републиканац, „антидинастијаш”, био прогањан првенствено због династичких сукоба око превласти двеју породица. Драгиша Станојевић се могао задржати у Земуну 1869 и 1870 године мада је тада писао и објавио бројне чланке и брошуре антибуржоаске и антимонархиске садржине, а 1875 је морао тај град напустити иако је сада само подигао глас у јавности за одбрану својих најближих.

Станојевићев боравак у Земуну највише је трага оставио у јавности првих година. Тада је он овде написао неколико брошура и чланака у новинама. Његове расправе су теоретског и полемичког карактера. У првима излаже своје концепције о државном и друштвеном уређењу. У другима дискутује са својим политичким противницима.

Своје погледе о држави и друштву Станојевић је најпре изложио са теоретског становишта, не упуштајући се у критику конкретних прилика у земљи, у књижицама штампаним на француском језику. Прва му је књижица изашла у Паризу почетком 1870 године под насловом *La République*.³⁷ У тој књижици Станојевић приказује структуру

³³ ГАБ — ЗМ, Res. ad № 16/1875; ГАБ — М. Res. ad № 16/1875. Поред аката из Земунског магистрата наводимо да се у једном извештају новосадског жупана Флата министру унутрашњих послова Тиса Калману у Будимпешти (концепт се налази у Војвођанској државној архиви у Карловцима) каже у вези са четири избеглице из Србије да Драгиша Станојевић станује у Земуну, у Караматиној улици »и тамо се бави (ott működik) ширењем комунистичких идеја«.

³⁴ ГАБ — ЗМ, Res. № 23/1875.

³⁵ ГАБ — ЗМ, Res. ad № 23/1875.

³⁶ ГАБ — ЗМ, Res. № 25/1875.

^{36а} Још 1869 године поводом оптужби против Драгише Станојевића у вези са *Земунским Гласником*, Војна команда у Петроварадину је известила Магистрат у Земуну да нема политичких разлога за протеривање Драгише и његове породице из Земуна, јер његови напади у овом случају су личне природе изазвани односима према династији Обреновића због прогонства. (ГАБ — ЗМ, Прес. бр. 112/1869).

³⁷ *La République fondée sur les sept libertés absolues et garantie par la révolution permanente par Draguicha-Yérémia Stanoievitch*, Paris 1870.

идеалне, али по њему практично остварљиве државе, претстављене у форми републиканског уређења на бази „апсолутне политичке слободе”. Друга књижица на француском језику *Le communisme individualiste* изашла је исте године у Женеви. У овој књижици су изложене Станојевићеве тезе о даљем развоју државе у правцу осигурања индивидуалних и колективних права грађана.

Обе наведене расправе на француском језику пренатрпане су разноврсним политичким, економским, правним и филозофским разматрањима која изискују посебну анализу и зато их овде нећемо приказивати.³⁸ Споменућемо само да се главне Станојевићеве преокупације односе на осигурање „апсолутне слободе”, политичке, моралне и материјалне.

Из 1870 године имамо од Станојевића два чланка који имају спољнополитички карактер. Они се односе на Немачку и Немце у вези с њиховом тежњом да доминирају над другим народима. Први од ових чланака „Немачка Култура пред штатистиком” објављен је у земунском листу *Народни Пријатељ*³⁹ у два наставка, у јулу 1870 године, а штампан је и посебно у облику брошуре под насловом *Немачка мисија на Истоку*. То је реплика на један тендециозни чланак „Мисија Немаца на Истоку”, у немачком листу *Grenzbote*⁴⁰ у Панчеву, о супериорности Немаца и њиховој мисији међу другим народима. Станојевић да би оповргнуо тврдњу о немачкој супериорности, упоредним статистичким подацима из разних области државног и друштвеног живота трију великих држава, Немачке, Француске и Енглеске, доказује надмоћност Енглеске, па и Француске над Немачком. Иако Станојевићеве закључци овде немају објективну вредност, јер сами подаци на којима их заснива, нису одабрани по одговарајућем

мерилу, они су оправдани с обзиром на њихову намену, и на повод.

У другом чланку у вези с Немачком, „Елзас”,⁴¹ Станојевић осуђује став немачког делегата на скупштини Лиге за мир и слободу 1869 године поводом третирања чешког националног питања. Немци су устали против предлога да се ово питање размотри, инсистирајући на томе да је оно истог карактера као и елзашко питање. Станојевић указује на разлике између ова два питања и истиче права Чеха, као припадника посебног, словенског, народа на националну слободу.

Од највећег значаја су Станојевићеве полемике са својим политичким, страначким противницима, на првом месту са либералима. Јула 1870 године, један свој полемички одговор Владимиру Јовановићу послао је *Застави* да га објави. Пошто редакција *Заставе* није хтела да штампа тај чланак који је садржавао најоштрију осуду првака Либералне странке, он је изашао у *Народном Пријатељу*,⁴² а после и у посебној брошури под насловом *Династијашима*. Станојевић жигосе либерале као издајнике либералних принципа у вези с њиховим ставом према тиранској династији Обреновића. Истовремено он износи своје идеје, штампане већ у раније споменутих брошурама на француском језику, о радикалној демократији без династије, о републици у којој ће „народ сам собом управљати како најбоље нађе”.⁴³ На питање којој партији припада, одговара да је присталица „начела новосоцијализма”.⁴⁴ Тим поводом каже: „Истина, ја се не слажем потпуно са Интернационалом што се тиче средстава, а у неколико и што се тиче самих начела (и задржавам себи слободу критике), али је ипак Интернационал партија с којом се ја највише слажем, и под чијом заставом војевати никад

³⁸ У студији коју ћемо посебно објавити о Драгиши Станојевићу износимо детаљно његове концепције и с тим у вези и разне утицаје са Запада на њега.

³⁹ *Народни Пријатељ* бр. 3 — 19 VII 1870 и бр. 4 — 26 VII 1870.

⁴⁰ *Grenzbote* бр. 27, 1870.

⁴¹ *Народни Пријатељ* бр. 5, 2. VIII. 1870.

⁴² *Народни Пријатељ* бр. 7, 16. VIII. 1870 и даље.

⁴³ Драгиша Станојевић, *Династијашима*, Земун 1870, 11.

⁴⁴ *Исто*, 19—20.

се устезао не бих".⁴⁵ На примедбу што је члан Лиге за мир и слободу одвраћа: „То је поглавито зато што је ту и сточно питање, дакле српска ствар на дневном реду, и што би се преко те дружине српској ствари могла лепа (морална) услуга учинити”.⁴⁶ Одељак у коме говори о својој партиској припадности завршава патетично: „У 1848 години шест хиљада раденика пало је мртвих на париским барикадама са громовитим узвиком: „Живела република демократска и социјална”. Узвик тај није узалуд одјекнуо по Европи и Америци: он је изазвао нови, препорођени, преочишћени социјализам. Ја тој партији припадам”.⁴⁷

Његове полемике са либералима у то време учестају. У *Народном Пријатељу* од 16 августа излази и чланак „Монархистима”. Ту се нарочито жестоко окупио на резонување Владимира Јовановића да се у Србији не може прогласити република док се налази под гаранцијом монархских сила јер би оне одмах интервенисале, а то би оштетило националну слободу. У вези с тим Станојевић додаје: „Устати на Турке значило би такође „изазвати интервенцију тих сила”, па сте покрај свега тога, и ви монархисте, за устанак на Турке!... Кад се не бојите „интервенције силе” онда кад треба ујединити Србе, како право имате да је се бојите кад треба од Срба робова направити суверене?...”⁴⁸

Године 1869 Станојевић штампа у Новом Саду телеграм „од скоро 300 речи”, по сећању, који је био упутио IV Омладинској скупштини, одржаној у Великој Кикинди 1869 године. Овај телеграм није био прочитан на скупштини те је чланству Омладине његов садржај остао непознат.^{48а} У њему је Станојевић жигосао предлог Алимпија Васиљевића да се Омладина изјасни у прилог новог устава у Србији.⁴⁹ У вези с држањем

либералних првака у Србији, Драгиша је 1869 године у *Панчевцу* био објавио и чланак „Чему се спрема Србија, а шта се приправља на западу”. Чланак је исто садржао напад на Алимпија Васиљевића, поред Стојана Бошковића, Милана Кујунџића и Љубомира Каљевића. За њих каже Станојевић да су издали ствар демократије стављајући се у службу Намесништва и династије Обреновића и то онда када у западној Европи све више долазе до изражаја слободарска стремљења народа.⁵⁰

Године 1870 Драгиша Станојевић полемиче и са Светозаром Марковићем. Под датумом 30 јун 1870 он је у Земуну написао критику на Марковићеву расправу „Друштвена и политичка борба у Европи”, објављену у *Панчевцу*.⁵¹ Станојевићева критика са истим насловом као и Марковићева изашла је такође у *Панчевцу*.⁵² Он овде опет иступа у улози браниоца апсолутне слободе и излаже своје познате тезе. Марковића напада као противника слободе и у вези с тим са осудом спомиње и Маркса, Бакуњина, Прудона. Марковић је оштро реаговао, истакао да је Станојевић незналица у политичкој економији и да његове тезе не претстављају ништа ново те да: „слобода... може бити само резултат решења социјалног питања; њој мора ићи напред уништење капиталистичког газдинства — а не обратно”.⁵³ У своме одговору на Марковићево оштро реаговање Станојевић је блажи него обично. Остајући при ранијим својим тезама он напомиње да му је циљ био „... предложити склоп политички из којег би се социјализам нужним начином развити морао”.⁵⁴ У питање саме организације се није упуштао, а „са доктрином Интернационале углавном се слаже”.⁵⁵

Упркос ове полемике, односи између Станојевића и Марковића развијаће се

⁴⁵ Исто. ⁴⁶ Исто. ⁴⁷ Исто.

⁴⁸ Застава бр. 90, 1870; *Народни Пријатељ* бр. 7, 16. VIII. 1870.

^{48а} У Застави бр. 110, 1869, објављен је телеграм тако да је јавност текст већ знала.

⁴⁹ Вођама омладинским од Драгише Станојевића.

⁵⁰ *Панчевац*, додатак к бр. 26, 1869.

⁵¹ *Панчевац* од бр. 45, 4. VI. 1870, до бр. 52.

⁵² *Панчевац* од бр. 55, 9. VII. 1870, до бр. 57, 16. VII. 1870.

⁵³ *Панчевац* бр. 64, 9. VIII. 1870.

⁵⁴ *Панчевац* бр. 68, 23. VIII. 1870.

⁵⁵ Исто.

повољно. На Омладинској скупштини, одржаној исте године у Новом Саду, они ће се наћи на истој платформи у борби против либерала. Међу потписницима резолуције, коју су Омладини предложили Светозар Марковић и његови истомишљеници, налази се и Драгиша Станојевић.⁵⁶

Станојевић је био у прогонству, и трпео многе непријатности због његовог опозиционог става према династији и влади у Србији. У вези с тим износимо да је он према члановима куће Карађорђевића морао имати извесног такта пошто је био с њима у блиском сродству. То се осећало и у јавном животу, иако је Станојевић био и остао републиканец. Његове критичке оцене о владавини двеју супарничких династија нису подједнако оштре. У књизи *О републици*, на пример на последњим страницама посвећеним сени његовог оца, он узбудљивим речима жигоше тиранију Обреновића, али говорећи о Карађорђевићима он приметно бира изразе.⁵⁷ Ово неједнако гледање на владавину двеју династија, иако се веома дискретно испољава, као и то што се састајао и путовао са Петром Карађорђевићем, није остало незапажено и од његових противника. Владимир Јовановић алудирајући на то поставља питање чак и о његовој политичкој исправности.⁵⁸ Тајни агентски извештаји из Београда говоре исто тако о томе.

Поводом вести да је министар војске Белимарковић у Београду упутио манифест војсци у вези са заклетвом на послушност и верност, Станојевић је Белимарковића жестоко напао у једном *Отвореном писму*. С презривом иронијом он довикује Белимарковићу: „И ви сте изишли да војнике за заклетву опомињете, ви који сте 1858 своје погазили! . . .”⁵⁹

Јуна 1870, пред завршетак школске године, Станојевић из Земуна пише по-

знату брошуру *Ђацима четврте године правног факултета београдског*. Преко те брошуре, штампане у Новом Саду, Станојевић упознаје београдску омладину са својим тезама о апсолутној слободи, раније изложеним на француском језику. Сада не третира питање друштвеног и државног преображаја само уопштено, већ и у светлости прилика у Србији. У врло оштрој критици режима, он још упозорава читаоца да пише из земље која је монархија те да једва може казати и пола од онога што би хтео. На крају писма *Ђацима . . .*, пошто је још једном подвукао значај апсолутне слободе, те одбацио оптужбу да је анархиста и бунтовник, и напао све прваке либералне странке, он позива омладину да створи нову партију радикалне демократије у Србији и поведе борбу против тираније.⁶⁰

Дајући летимичан преглед Станојевићевог публицистичког рада из времена његовог боравка у Земуну, морамо указати и на његове слабости. О тим слабостима водили су сигурно рачуна и званични фактори државне управе приликом одређивања поступака према њему. На те слабости нужно је обратити пажњу сада тим пре што постоји тежња неких историчара да преувеличавају позитивне одлике у Станојевићевом раду и његове критике и антибуржоаске захтеве прикажу социјалистичким у класно-борбеном смислу.

Станојевићева јавна делатност је свакако напредног смера. Он је, на пример, републиканску идеју бранио и проповедао са много жара и учене речитости. Али величајући републиканско уређење државе он државу није посматрао у историској условљености одређеног ступња развитка, већ је третира као продукт саме људске природе. По њему држава је вечна творевина, она ће се одржати док буде постојало људско друштво. Он одбацује учење комуниста о

⁵⁶ Застава бр. 102, 2. IX. 1870.

⁵⁷ Dragučica-Yérémia Stanojevitich, *La République*, 127—132.

⁵⁸ Панчевац бр. 73, 10. IX. 1870; бр. 74, 13. IX. 1870.

⁵⁹ Драгиша Станојевић, *Отворено писмо господину Јоци Марковићу («Бели-Марковићу») војном министру у Београду*, 3.

⁶⁰ *Ђацима четврте године правног факултета београдског од Драгише Станојевића*, Нови Сад 1870, 56.

Pol. N. 283. S. K. Ray, Comis. Pol.
 An
 den Stadtmagistrat
 (24)
 Semlui

Seit mehreren Jahren soll sich hier in Semlui
 ein gewisser Peter Theodorowit aus Serbien
 auf, welchen auch mein eigener Onkel,
 gab mich sehr verwundert zu sehen & fragte,
 von wem er abgekauft worden und wie die
 von Ansehen zu verkaufen sich seinen gelehrt
 hat.

Ich möchte jedoch nicht zu einem commissarischen
 Claque gehören, welche mich persönlich,
 in diesem Punkte in London von dem Onkel,
 seinen besondern Ansehen nicht
 Kaufman von dem Claqueur in London hat,
 nur bewilligt hat und so mich nicht ungezügelt
 ruffend, daß sich selbst den öffentlichen Kl.
 so wird Ordnung abzugeben hätte zu dem
 Kaufman zu dem in Semlui hiesigen Kl.
 Serbien nach Belgrad zu führen, so ruffend
 die Kommission von Theodorowit selbst zu
 lassen den Kl. sein, welches Claqueur,
 so ungezügelt, was sich den Ordnungsbuch
 des Kl. des Kl. zu dem Kl. zu dem Kl.
 wollen.

Semlui, den 5. März 1811
 Von S. K. Ray, Comis. Pol.
 Pol.

Сл. 8 — Полициски комесаријат Магистрату у Земуну — да се протера Пера Тодоровић. (Архива града Београда)

стварању и нестајању државе. Његове тезе о држави су идеалистичке и он неће да зна за класне покретачке снаге.

Станојевић се сматра социјалистом и привржеником идеално комунистичког уређења. Али у његовој брошури *Le communisme individualiste* као мото стоји „Ми поштујемо својину, капитал, слободу”... што скупа с насловом већ одмах казује да аутор неодговорно барата с појединим појмовима, да његова излагања не могу допринети бољем разумевању постојећег државног и друштвеног механизма, нити увођењу новог, савршенијег система. Расправљајући о индивидуалној и колективној својини, критикујући, оправдано и неоправдано, поједине личности и одлуке из међународног радничког покрета он разлаже мерилом фантасте различите облике „апсолутне слободе”. У име непостојеће и неостварљиве слободе он води полемику и са Светозаром Марковићем.

Само на махове, у вреви борбе против политичких противника из редова грађанских странака његова се социјалистичка стремљења манифестују целисходно. У тим приликама, као на пример, на V омладинској скупштини у Новом Саду 1870 године он иступа заједно са Светозаром Марковићем и његовим истомишљеницима. Међутим, његови појмови остају непречишћени и он се не може трајно везати за један покрет, за једну странку. Његове идеје су анархоидне, замисли неостварљиве. Станојевићеве мисли лебде у сфери имагинације, далеко од животне праксе као што и он сам живи у средини испуњеној прижељкивањима, хтењима, амбицијама и разочарењима људи удаљених са тла домовине. Био је из моћне, сада развлашћене, великашке и чиновничке породице, стекао је високо образовање у универзитетским центрима западне Европе, започео је професорску каријеру у највишој школи Србије. Од 1868 се налази у политичкој емиграцији а није за систематски организоване политичке акције. Њему недостају исконске везе са масама незадовољника, он нема

довољно снаге за њихово мобилисање и организовање. Превише је и осетљив да би дуже издржао у удружењу с другима. После краткотрајних импулсивних акција он би се враћао својим књигама и увлачио у себе. Тако је то било од 1871 године па све до уочи његовог протеривања из Земуна, и после до осамдесетих година.

Снага Станојевићева највише се испољила у језику његових полемичких расправа. Унук проте Матеје Ненадовића, он је имао наслеђеног дара за писање, бавећи се друштвеним наукама и публицистиком по изворима земаља западне Европе где је стил и језик с посебном пажњом негован, он је свој природни дар даље развијао. Његове полемике делују снажно. Речи код њега брује, одјекују. Изрази су му оштри кад разголићује противника, патетични кад позива на узбуну, топли кад апелује на срце читалаца. Али то су дејства једног литерата, а не и човека од акције. Он своје слабости открива и онда када се позива на снагу. У брошури *Ђацима четврте године правног факултета београдског*, позивајући омладину на борбу против тираније, он сигурно сугестивно, мобилизаторски делује поручујући им револуционарно: „Братски се уједините, берите око себе све што страда, прикупљајте сиротињу, обавештавајте занатлију и сељака, клоните се цинцара београдских, не верујте ни једном старом издајнику, склапајте на све стране друштва за слободу, па кад вам једно униште, подижите друго; кад један од вас падне, нека га замени други”...⁶¹ Његове речи, међутим, не могу постићи жељени ефекат, јер им он сам одмах затим умањује значај, говорећи даље као опортуниста: „... али служите се свагда јавним средствима и радите свету на виделу, јер се само тако долази до слободе, јер ће се само тако доћи до друштвене хармоније, до државе социјалне”...⁶² Станојевић као да не види, ако се за слободу мора борити као што то казује у првом делу ове реченице, да се онда она не може ни изво-

⁶¹ Нав. дело, 57.

⁶² Исто.

јевати онако како он предочава у другом делу исте реченице. Али ако он то није хтео да запази, масе су то осећале, знале по искуству. Станојевићу није преостајало друго него да се и даље изграђује и развија у правог, мање-више класно-борбеног социјалисту или да остане у уском кругу интелектуалистичких удружења конформистичког карактера као што је била Лига за мир и слободу у западној Европи.

*

Из времена емиграције Пера Тодоровића нашли смо међу поверљивим актима Земунског магистрата и докуменат који говори о његовом протеривању из Земуна 1877.⁶³ Полициски поручник Велш јавља 5 јуна 1877 године Градском магистрату да се Тодоровић, пошто је побегао из Србије, већ неколико дана налази у Земуну. У вези с тим у акту наставља:

„Изгледа свакако да припада оној комунистичкој клици коју су у Србији тамошње власти прогониле због социјалкомунистичких роварења.

Пошто нема одобрења за боравак у Земуну нити изгледа препоручљиво да такви људи, који су штетни по јавни мир и поредак, бораве на државној гра-

* Снимљено са фотографије на којој се поред Пера Тодоровића налазе још и Никола Пашић и Лаза Пачу. Фотографија се чува у Државној архиви Народне Републике Србије и на њој су оловком написана имена лица које претставља. Али пошто нисмо успели, упркос дужег трагања, да нађемо још коју Тодоровићеву слику из младости, то смо при-

Сл. 9 — Пера Тодоровић *

ници у непосредној близини Србије, односно Београда, било би упутно одредити Тодоровићу његово будуће место боравака, уз ослобођење казне”...⁶⁴ Ма-

сиљени да ову објавимо с напоменом да нисмо у потпуности убеђени у њену аутентичност и да би вредно било и даље трагати за евентуално још сачуваним његовим фотографијама из млађих дана.

⁶³ ГАБ — ЗМ, Res. № 12/1877.

⁶⁴ Исто.

гистрат је поступио по предлогу полиције и Тодоровић је протеран из Земуна. Касније, из 1879 године, када је Тодоровић протеран и из Новог Сада,^{64а} налазимо акта која говоре о истрази против штампара Милоша Грабовачког код кога је боравио неколико дана Петар Велимировић и који се састајао са Пером Тодоровићем, за кога се каже да је већ био из Земуна протеран за период од две године. По тој оптужби, у то време били су у Земуну и Лазар Пачу и Никола Марковић. Међутим, по исказу Грабовачког, они нису били у Земуну, већ су после протеривања из Новог Сада отишли у Петроварадин, а одатле не зна куда: Пачу вероватно у Чуруг, одакле је био родом.⁶⁵

У години 1879 забележена је и потера за неким Арканђеловићем који је према допису Генералне команде⁶⁶ градоначелнику Стевану Марковићу „ein landverwiesener Serbe“ и неколико година живео у Швајцарској где је учествовао на социјал-демократским и комунистичким састанцима. „О њему се говори (es heisst von ihm) да врло добро познаје социјалне и политичке прилике Француске, па чак све чланове француског парламента, али да је врло добро упућен и у прилике Аустро-Угарске, као и Хрватске. Овде у Загребу кретао се у студентским круговима, топло се интересовао за хрватску омладину и обавештавао се о томе да ли је приступачна идејама „црвених“ и да ли се заноси републиканским државним обликом“. Према обавештењима Команде он је напустивши Загреб отпутовао за Земун. Стар је 42 године, издаје се за

^{64а} Пера Тодоровић (и Никола Марковић) био је стављен под полицијски надзор у Новом Саду по оптужби управника тамошње српске гимназије Васе Пушибрка 10 марта 1879 да неки емигранти из Србије шире социјалистичке идеје међу омладином. Према извештају градске капетаније њима је тим поводом речено »да се убудуће суздрже од ширења комунистичких идеја, да с тим циљем не примају никога у својим становима, да одустану од контакта с омладином« ... (ААПВ бр. 21). После је Пера Тодоровић на основу наређења Министарства унутрашњих послова од 24 марта 1879 протеран из Новог Сада. (ААПВ — бр. 314/1882).

Француза из Нормандије и каже да не зна хрватски.⁶⁷

Из документа који се чува у Градској архиви у Загребу (међу актима Генералне команде) сазнали смо да је Михаило Арканђеловић био родом из Крагујевца. Он је на саслушању у Загребачкој градској капетанији изјавио да се у Србији био спремао за војно звање и 1857 стекао ранг официра. По његовим наводима, Србију је напустио 1862 пошто му је отац, Лазар Арканђеловић, као противник тадашњег режима, посебно кнеза Милоша, мучки убијен у Цариграду, а његово непокретно имање у Србији конфисковано. Године 1865 отишао је у Женеву где је радио на редиговању листа Слобода. Из Женеве је 1873 отишао у Брисел, а затим, 1877 године, био је у Француској, па у Шпанији те у Турској, у Цариграду. По повратку у Женеву, где је узалуд чекао на добијање концесије једног француског друштва за изградњу железнице у Србији, донео је одлуку да отпутује у Хрватску, те да у Далмацији или у Босни покуша живети од литерарне делатности, по могућству издавањем једног часописа под насловом *Српски приморац*. Стигавши у Загреб, пре око 3 недеље, у контакту са неким особама сазнао је да би овде могао живети од часова француског и руског језика. У вези с тим плановима нашао је и неколико студената који су код њега хтели учити стране језике.

По оптужби да је тражио обавештења о политичком настројењу школске омладине, посебно о томе шта она мисли о републиканству и социјализму и

⁶⁵ ГАБ — ЗМ, Пр. бр. 15 и 18/1879.

⁶⁶ ГАБ — ЗМ, Пр. бр. 51/1879.

⁶⁷ У вези с »Арканђеловићем« навешћемо још да Министарство унутрашњих послова Угарске, актом од 23 новембра 1879, обавештава новосадског жупана Флата да је »из Србије протерано лице по имену Арканђеловић стигло у Земун«, те да ће вероватно посетити новосадско подручје, а с обзиром »да ово лице служи опасним социјалистичким и комунистичким идејама и нарочито их обичава ширити међу омладином (ученицима)« позива да га будно прате (ААПВ-бр. 723/1879).

да је на састанцима говорио у духу тих идеја, Арканђеловић је одбацио као неосноване све наводе истражних органа. Али према неким списима који су код њега нађени, полиција у Загребу, где је први пут саслушан 4 децембра, закључила је да се Арканђеловић налази у поверљивим односима са руском владом. С обзиром на бројне сумње (издавао се понекад и за Француза, те за Черкеза) донета је одлука, под датумом од 7 децембра 1879, да се он као човек без сталног занимања и без потребних средстава за осигурање личне егзистенције, а за мир и поредак подозрив, протера са територије Хрватске и Славоније, на основу §§ 11 и 16 царске на-

редбе од 10 децембра 1850 године. Пошто је изјавио да нема новаца Арканђеловић је 9 децембра снабдевен „шубкартом” отпутовао за Будимпешту, о чему је одмах обавештено претседништво владе Угарске.

Акта о Михаилу Арканђеловићу, чије име, преокупације, изјаве, држање, више говоре о једном пустолову, него о врло озбиљном политичком раднику, сведоче да су већ тада органи сигурности у потери за социјалистима, републиканцима, револуционарима из претераног страха и претеране ревности обраћали свуда у држави велику, политичку пажњу и најбезначајнијим сумњивим лицима.

ON POLITICAL EMIGRANTS FROM BELGRADE IN ZEMUN IN THE SEVENTIES OF THE XIXTH CENTURY

A. RADENIĆ

Zemun under Austro-Hungary was, owing to its position, frequently a place of refuge for emigrants from Belgrade and Serbia in general. Here they found shelter against persecutions as well as a suitable place for the continuation of their political activity. In the seventies of the last century propagators of social reform in the spirit of radicalism and socialism were especially prominent among the emigrants. Their influence was felt when newspapers and magazines were published, lectures organized and books and pamphlets containing reformatory and revolutionary ideas distributed.

Among the documents of the Zemun Magistrate of that period in the State Archives of the City of Belgrade, several documents of importance in the completion of the biographies of several distinguished adversaries of the regime in Serbia have been preserved. The documents whose contents are revealed here, refer to Mita and Lazar Cenić, Vasa Pelagić, Dragiša Stanojević, Petar Todorović and a certain Arkanđelović.

The jurist Cenić attracted the attention of the Zemun authorities in April 1872 when distributing a pamphlet which had been printed in Switzerland. About one month later, at the end of May, Cenić was banished from the frontier district by decision of the magistrate.

The records concerning Lazar Cenić date from June 1872. When his house was searched 84 letters found there were said to have mentioned connections with the government in Serbia.

The references to Vasa Pelagić, the renowned socialist and fighter for a better life of the people, date from 1872, from 1874 and from 1875. These reports show that a watchful eye was kept upon every Pelagić's step, that difficulties were made about his stay on Austro-Hungarian territory and that he was banished from there at the first opportunity.

Dragiša Stanojević, the radical republican, was in banishment in connection with the assassination of prince Mihailo Obrenović.

vić. Several documents and letters on his banishment from Zemun, from the year 1874 and 1875, have been preserved in the Archives of the Zemun Magistrate. Stanojević's letters asking for a prolongation of his permit of residence at Zemun were both impressive and suggestive. Besides the files on Dragiša Stanojević, there is given a short survey of his articles and pamphlets published in the seventies. Referring to Stanojević's role in the ideological conflict between the representatives of various parties and trends, the author of this article maintains that Stanojević cannot, nevertheless, be considered a socialist from the point of view of class struggle though he wrote in an anti-bourgeois sense.

A document from 1877 refers to the banishment of Pera Todorović from Zemun. Todorović fled from Serbia to avoid punishment for taking part in demonstrations against the government at Kragujevac in 1875, known under the name "Crveno barjače" (Red Flag). The other document on Pera Todorović is from the year 1873. In it are mentioned his other friends, with whom he published the socialistic magazine "Straža" at Novi Sad. According to this document they held a meeting at Zemun after their banishment from Novi Sad.

The last documents given here mention a certain Arkandjelović and dates from 1879. This Arkandjelović is said to have lived for a certain time in exile in Switzerland.

Figures in the text:

Fig. 1 — Mita Cenić

Fig. 2 — Facsimile of the report of the police lieutenant Velš to the Zemun Magistrate on Mita Cenić in connection with the illegal pamphlet "Four Articles"

Fig. 3 — Vasa Pelagić

Fig. 4 — Facsimile of the report of the police lieutenant Velš to the Zemun Magistrate on Pelagić's journey to Novi Sad and his company at Zemun

Fig. 5 — Facsimile of the telegram from Zagreb Headquarters to the Mayor of Zemun — to postpone the prosecution of the Stanojević family

Fig. 6 — Facsimile of the order from Zagreb Headquarters to the Mayor of Zemun — that the prosecution of the Stanojević family is not to be carried out for the time being

Fig. 7 — Facsimile of the communication from the police to the Magistrate at Zemun stating that owing to Prince Milan's journey Dragiša Stanojević's embarkation is postponed

Fig. 8 — From the police commissioner to the Zemun Magistrate ordering the expulsion of Pera Todorović

Fig. 9 — Pera Todorović